

DEBIUTY

Olena Kowalenko

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

olenka.kowalenko@gmail.com

Radziecki przewodnik turystyczny po Moskwie: retrospektywa

Abstract

Soviet Travel Guides to Moscow: Retrospective

The article gives a brief description of Moscow guide books printed between 1922 and 1991. The retrospective of Soviet texts is preceded by tracing the origins of Moscow travel guides, which goes back to travel notes from the 16th and 17th centuries. The paper presents 34 Soviet itineraries by providing their composition and content summary. Also, it demonstrates and explains the referential and syncretic patterns of Soviet guidebooks, and the shift made at the turn of the NEP era and the 1930s. Tourism evolution, city planning and state censorship are discussed among the factors that influence travel itineraries. The diachronic approach allows to note continuity and transformation elements of Soviet travel guides to Moscow.

Key words: travel guide – Moscow – USSR.

Słowa kluczowe: przewodnik turystyczny – Moskwa – ZSRR.

Przewodniki turystyczne zajmują szczególne miejsce wśród form literatury podróżniczej. Są to teksty praktyczne, towarzyszące człowiekowi podczas poruszania się po nieznannej przestrzeni. Wartość i użyteczność przewodnika wyznacza przede wszystkim jego synkretyczność. *Uniwersalny słownik języka polskiego* uwypukla tę właściwość w definicji przewodnika, określając, że jest to „książka podająca wiadomości z historii, geografii regionu, zawierająca mapy, plany, podająca praktyczne wskazówki dotyczące podróży, noclegów itp.”¹ Wyjaśnienie to dość wyraźnie artykułuje idee

¹ *Uniwersalny słownik języka polskiego*. T. 3: P-Ś, pod red. S. Dubisza, oprac. hasel A. Grzegółka-Maciejewska, red. tomu L. Drabik, E. Sobol, Warszawa 2003, s. 758.

różnorodności tekstu przewodnika – łączy on bowiem fragmenty werbalne i graficzne (obrazki, mapy, zdjęcia), jednocześnie prowadzi², opowiada, pokazuje i przekonuje.

Przewodnik jest także tekstem w wysokim stopniu referencyjnym, to znaczy ściśle odnoszącym się do tego, o czym mówi. Opis miasta czy regionu, podany w przewodniku, zazwyczaj jest aktualny w podróży i traci swoją aktualność po jej skończeniu. A więc czytanie przewodnika jest ściśle powiązane z miejscem, o którym on opowiada. Idealnie ujmując, jest to czytanie, które odbywa się jednocześnie z poruszaniem się po opisywanej przestrzeni. Co więcej, tekst przewodnika musi być aktualizowany wraz ze zmianami w tej przestrzeni. Referencyjność publikacji tego typu zazwyczaj determinuje jej strukturę: spis treści skonstruowany jako lista tras turystycznych, zamieszczanie obrazków służących do identyfikacji opisywanych obiektów czy podanie aktualnych informacji kontaktowych. Wykorzystując fakty historyczne i geograficzne, dane gospodarcze i statystyczne, a poniekąd literaturę piękną czy własne spostrzeżenia, autor przewodnika utrwala obraz wybranego miasta, regionu czy kraju. Tak wielowątkowy portret pewnej przestrzeni przede wszystkim powinien pomagać podróżującemu, ale też może służyć jako bogate w informacje źródło historyczne dla przyszłych pokoleń.

W niniejszym artykule spróbuję przybliżyć czytelnikom malutki wycinek z tej potężnej kategorii tekstów i opiszę radzieckie przewodniki po Moskwie³. Ich retrospektywna prezentacja pozwoli czytelnikowi dostrzec kontynuację i transformacje w ich rozwoju.

Genezę przewodników moskiewskich można wywodzić z notatek podróżniczych, sporządzanych w XVI i XVII w. przez obcokrajowców odwiedzających stolicę Księstwa Moskiewskiego w ramach misji dyplomatycznych czy wypraw handlowych. Napisane i wydane za granicą, prace te były przeznaczone dla podróżników obcych i do czytelnika rosyjskiego trafiły dopiero w połowie XIX w.⁴ Pierwsze przewodniki po Moskwie stworzone przez autorów rosyjskich dla rodzimych podróżników pojawiają się w końcu wieku XVIII. Za najwcześniejszy taki tekst uważana jest praca poety i pisarza Wasilija Rubana, wydana w Petersburgu w roku 1782. Książka ta, zatytułowana *Opisanie imperatorskiego, stołecznego miasta Moskwy*⁵, przedsta-

² W języku polskim oprócz własnego leksemu „przewodnik” funkcjonuje też zapożyczenie z łaciny *vademecum* (wademekum), którego etymologia *vade mecum* – to jest: chodź ze mną – przejrzyscie wskazuje na funkcję tego typu tekstów, tzn. oprowadzanie turystów po pewnym terytorium. Zob.: *Encyklopedia Powszechna*. T. 26: *Ula-Wikaryusz*, Warszawa 1867, s. 120.

³ Ograniczę się do przedstawienia wyłącznie przewodników uniwersalnych, gdyż uwzględnienie tematycznych wymagałoby znacznie obszerniejszej publikacji.

⁴ Ю. Александров, *Диалог путеводителей*, 2-е перераб. и доп. изд., Москва 1985, s. 11.

⁵ В. Рубан, *Описание императорского, столичного города Москвы*, Санкт-Петербург 1782.

wiała 14 dzielnic, opowiadała historię głównych ulic i placów dawnej stolicy i zawierała praktyczne informacje dla podróżujących⁶. Dziesięć lat później, w latach 1792-1793, ukazał się *Przewodnik ku pamiątkom i zabytkom moskiewskim, prowadzący osoby zainteresowane po czterech częściach stolicy* pisarza Lwa Maksimowicza⁷. Jest to książka ważna pod kilkoma względami. Po pierwsze, w tytule publikacji podróżniczej zainaugurowano słowo „przewodnik” (*путеводитель*). Po drugie, struktura pracy Maksimowicza dotychczas jest wzorcem dla wielu innych przewodników po Moskwie⁸. Autor zbudował swój tekst zgodnie z koncentrycznym układem urbanistycznym miasta: po krótkim wprowadzeniu historycznym zamieszcza cztery rozdziały odpowiadające czterem etapom rozwoju Moskwy (Kreml, Kitaj-Gorod, Biały Gród i Ziemny Gród). Trzecim i ostatnim przewodnikiem z XVIII w. jest wydane w 1796 r. przez T. Poleżajewa *Historyczne i topograficzne opisanie pierwszostolecznego grodu Moskwy...*⁹ W książce tej opisano 20 części miasta, do każdej z nich dołączając mapkę i krótką notkę historyczną.

W XIX w., wraz z rozwojem sieci dróg i pojawieniem się kolei, podróże po Imperium Rosyjskim stają się szybsze i wygodniejsze, powoli przechodząc do kategorii rozrywki. Wygrana wojna z Napoleonem i obraz „odrodzonej z popiołu” Moskwy czynią ją ważną atrakcją turystyczną¹⁰. W odpowiedzi na zapotrzebowania podróżników pojawiają się liczne przewodniki po mieście, dokładnie opisujące historię, współczesny wygląd ulic i placów oraz życie mieszkańców byłej stolicy¹¹. Najbardziej znane to: *Notatka o zabytkach Moskwy* Nikołaja Karamzina (1817)¹², *Towarzysz podróżnika po Moskwie, opowiadający o wszystkich ciekawostkach* Le Cointe de Laveau (1824)¹³, czterotomowe wydanie *Moskwa czyli historyczny przewodnik po znanej stolicy państwa rosyjskiego* Iwana Gurjanowa (1827-1831)¹⁴, dwu-

⁶ Ю. Александров, *Диалог...*, s. 18.

⁷ Л. Максимович, *Путеводитель к древностям и достопамяностям московским, руководящий любопытствующего по четырем частям столицы*, Moskwa 1793.

⁸ Ю. Александров, *Диалог...*, s. 20.

⁹ Т. Полежаев, *Историческое и топографическое описание первопрестольного града Moskwy с приобщением ее генерального и частных планов*, Moskwa 1796. W tym miejscu i w następnych, gdy nie podaję w tekście pełnego imienia autora, tzn. że nie dotarłam do tej informacji.

¹⁰ Ю. Александров, *Диалог...*, s. 21.

¹¹ Śledząc historię gatunku, omawiam wybrane, najbardziej znane, przewodniki po Moskwie z XIX w. Pełną ich listę podaje: Г. Датнова, *Справочники и путеводители по Москве: сводный каталог*, Moskwa 1995.

¹² Н. Карамзин, *Записки о московских достопамятностях*, Moskwa 1817.

¹³ Przewodnik napisano w języku francuskim. Rok później został on przetłumaczony na rosyjski przez dramaturgę Sergieja Glinkę i wydany pod tytułem *Путеводитель по Москве, изданный Сергеем Глинкою, сообразно французскому подлиннику г. Лекоента де Лаво, с некоторыми пересочиненными и дополненными статьями*, Moskwa 1824.

¹⁴ И. Гурьянов, *Москва, или Исторический путеводитель по знаменитой столице Государства Российского...* [В 4 ч.], Moskwa 1827-1831.

częściowy *Opis Moskwy i jej zabytków* Iwana Milutina (1850)¹⁵. W połowie lat 50. XIX w. pojawiają się bardziej wygodne w korzystaniu małe, kieszonkowe wydania. Wśród nich warto wymienić: *Kieszonkowy indeks Moskwy albo najłatwiejszy sposób na to, jak znaleźć w niej bez planu i pomocy pożądaną ulicę, uliczkę, bulwar czy plac...*, który ukazał się w 1857 r., *Przewodnik po Moskwie i indeks jej zabytków* sporządzony przez Michaiła Zacharowa w 1865 r., *Moskwa i jej przedmieścia* z roku 1882¹⁶. Na początku XX w. ukazują się kolejne szczegółowe portrety miasta, m. in. *Przewodnik po Moskwie i przedmieściach...* I. Gornostajewa i J. Bogusławskiego (1903), *Ilustrowany praktyczny przewodnik po Moskwie* Grigorija Moskwicza (1907), *Ogólny przewodnik po Moskwie i jej przedmieściach* (1916). „Rodzinę” przewodników przedrewolucyjnych zamyka wydanie *Po Moskwie*, przygotowane przez N. Geinike, N. Jelagina, E. Efimową i I. Szitca w 1917 r.¹⁷

Tradycję rozległego opisu Moskwy kontynuują również przewodniki wydane po rewolucji październikowej. Pierwsze uniwersalne wademekum ukazało się dopiero w 1923 r. Był to opublikowany w wydawnictwie Wszechrosyjskiego Komitetu do Spraw Pomocy Inwalidom Wojny (Всероссийский комитет помощи инвалидам войны при ВЦИК Советов) *Kieszonkowy przewodnik po Moskwie*¹⁸ pod redakcją rosyjskiej historyczki Zinaidy Szamurinej. Na początku przewodnika zamieszczono reklamy zakładów, przedsiębiorstw, kasyn, sklepów spożywczych i przemysłowych oraz zawiadomienia o otwarciu nowego dworca na linii kolejowej Moskwa-Kursk i gazyfikacji gospodarstw domowych. Po krótkim wprowadzeniu omawiającym treść przewodnika przedstawiono pierwszy rozdział pod tytułem *Moskwa i jej zabytki artystyczno-historyczne*. Kolejność opisów zabytków architektonicznych odpowiada koncentrycznym pierścieniom w układzie urbanistycznym Moskwy – zaczynając od Kremla, autorka stopniowo oddala się od centrum i przedsta-

¹⁵ И. Милютин, *Описание Москвы и её достопримечательностей*. [В 2-х кн.], Москва 1850.

¹⁶ *Карманный указатель Москвы или легчайший способ отыскать в ней без плана и посторонней помощи желаемую улицу, переулок, бульвар или площадь с находящимися при них церквями и зданиями, с кратким описанием Кремля и статистическими сведениями*, Москва 1857; М. Захаров, *Путеводитель по Москве и указатель её достопримечательностей*, Москва 1865; *Москва и её окрестности*, Москва 1882.

¹⁷ И. Горностаев, Я. Богуславский, *Путеводитель по Москве и окрестностям. Путеводитель-справочник для туриста и москвича. С 50 иллюстрациями достопримечательностей, планом Кремля, картою окрестностей Москвы и планом г. Москвы*, Москва 1903; Г. Москвич, *Иллюстрированный практический путеводитель по Москве, Владикавказ 1907; Общій путеводитель по Москве и её окрестностям*, Москва 1916; Н. Гейнике, Н. Елагин, Е. Ефимова, И. Шитц, *По Москве*, Москва 1917. Więcej na temat tych publikacji zob.: Ю. Александров, *Диалог...*, s. 23-41.

¹⁸ *Карманный путеводитель по Москве*, под ред. З. Шамуриной, Москва 1923.

wia Kitaj-Gorod, Biały Gród i Pierścień Bulwarowy. Następne rozdziały zatytułowane *Na przedmieściach Moskwy* i *Po muzeach* są przeglądem najbardziej znanych zabytków podmoskiewskich i muzeów. Przewodnik zamyka obszerny rozdział informacyjny, który zawiera dane o urzędach państwowych i miejskich, organizacjach partyjnych i związkach zawodowych, sądach, wydziałach milicji i straży pożarnej, dworcach, pokojach do wynajęcia i hotelach, liniach transportu miejskiego, urzędach pocztowych, aptekach, szpitalach, sanatoriach, uczelniach, bibliotekach, wystawach i teatrach. Dodatkowo sporządzono listę nowych nazw ulic i placów Moskwy. Na końcu przewodnika, podobnie jak i na jego początku, umieszczone zostały reklamy i ogłoszenia.

Kolejne wademekum *Moskwa radziecka. Nowy przewodnik po Moskwie 1923-1924*¹⁹, opublikowany przez wydawnictwo gazety „Izwestija” (Издательство газеты „Известия”) w 1923 r., łączy elementy przewodnika i informatora. Wprowadzenie do książki szkicuje historyczny rozwój Moskwy oraz współczesne prace renowacyjne zabytków stolicy ZSRR. Następnie przewodnik przedstawia notkę pod tytułem *Październikowe walki w Moskwie*, opowiadającą o akcjach bojowych bolszewików jesienią roku 1917. Dalej, w części ustrukturyzowanej w sposób charakterystyczny dla informatora podano informacje o urzędach, obiektach infrastruktury miejskiej, muzeach i teatrach oraz zabytkach. Jak w poprzednich przewodnikach, dodatkowo przedstawiono listę dawnych i nowych nazw ulic i placów Moskwy, a na początku i na końcu książki znajdują się reklamy i ogłoszenia.

W tym samym roku w wydawnictwie Awrora (Аврора) ukazał się *Przewodnik po nowej Moskwie*²⁰. Mimo słowa „przewodnik” w tytule wydanie to nie proponuje żadnych szlaków turystycznych, jest natomiast klasycznym informatorem. Jego rozdziały podają adresy, telefony i godziny otwarcia urzędów partyjnych i państwowych, związków zawodowych, ambasad, urzędów pocztowych, uczelni, bibliotek, teatrów, banków, wydawnictw, hoteli, a także parków i zabytków. Informacje o tych ostatnich poszerzone są o krótkie, jednozdaniowe charakterystyki poszczególnych obiektów (na przykład: „Pałac Aleksandra – znajduje się w parku Nieskucznyj Sad, była letnia rezydencja rodziny carskiej”²¹, czy „Pomnik Gogola – na placu Arbackim, odsłonięty w roku 1909”²²). Na końcu wydawnictwo przedstawia linie komunikacji miejskiej i alfabetycznie ułożoną listę dawnych i nowych toponimów.

¹⁹ Советская Москва. Новый путеводитель по Москве 1923-1924, Москва 1923.

²⁰ М. С-В., Путеводитель по новой Москве, Москва 1923.

²¹ Тамże, s. 24.

²² Тамże.

W roku 1924 Wydawnictwo Państwowe (Государственное издательство) opublikowało przewodnik *Cała Moskwa w kieszeni na 1924-1925*²³, zawierający szczegółową mapę miasta i 49 ilustracji (obrazy, rysunki, litografie, zdjęcia) najważniejszych zabytków Moskwy. Opisowa część publikacji (zamieszczona po materiałach reklamowych) zaczyna się od przedstawienia historycznego rozwoju stolicy. Rozdział *Moskwa w przeszłości i w teraźniejszości* opowiada o najważniejszych zabytkach miasta, przechodząc od obiektów centralnych (na Kremlu) do peryferyjnych (na przedmieściach). W osobnym podrozdziale podano krótkie opisy czołowych muzeów i ich ekspozycji. Kolejne części przewodnika zawierają listy urzędników i adresy centralnych urzędów państwowych i zarządów związków zawodowych. Dodatkowo mieszczą one dane kontaktowe uczelni, szpitali, urzędów pocztowych, teatrów, banków, hoteli, sklepów i łaźni.

Kolejny uniwersalny przewodnik – *Moskwa. Towarzysz turysty*²⁴ autorstwa Dmitrija Banina – został opublikowany w 1930 r. w Leningradzie przez wydawnictwo „Fizkultura i sport” („Физкультура и спорт”). Od poprzedniego wademekum oddziela go nie tylko dystans czasowy, lecz także zmiana epoki i modelu kultury. W końcu lat 20. XX w. do władzy w ZSRR dochodzi Józef Stalin. Stosunkowo liberalna „Nowa Polityka Ekonomiczna” (Новая экономическая политика – NEP) zmienia się w scentralizowane uprzemysłowienie i kolektywizację kraju, a w kulturze coraz bardziej kształtuje się restrykcyjna hierarchia znaczeń z ideologią oficjalną na czele²⁵. Publikowanie staje się sferą państwowego monopolu, i każda nowa książka, w tym i przewodnik, podlega cenzurze i kontroli ideologicznej, tzn. nie może głosić sprzecznych z oficjalną doktryną komunikatów²⁶.

Dlatego też układ przewodnika *Moskwa. Towarzysz turysty* znacząco się różni od poprzednich tekstów. Po pierwsze nie zawiera on reklam czy ogłoszeń, a całość książki wypełniona jest treściami dotyczącymi wyłącznie Moskwy i turystyki. Po drugie, informator w tym przewodniku jest istotnie zredukowany, gdyż zawiera adresy zabytków, muzeów i wzorcowych zakładów pracy (polecanych do zwiedzania). Zadanie omawianego przewodnika wyjaśnia jego wstęp: „Ta książka przeznaczona jest dla turysty-robotnika,

²³ *Вся Москва в кармане на 1924-1925. С приложением подробного плана г. Москвы. С 49 иллюстрациями*, Moskwa 1924.

²⁴ Д. Банин, *Москва. Спутник туриста. С 16 рисунками*, под ред. Л. Гурвича, Москва-Ленинград 1930.

²⁵ Więcej na temat zmiany paradygmatów kulturowych w ZSRR w latach 20. i 30. XX w. zob. w: В. Паперный, *Культура Два*, 4-е изд., Москва 2016, J. Sadowski, *Między Palacem Rad i Palacem Kultury. Studium kultury totalitarnej*, Kraków 2009.

²⁶ Więcej na temat cenzury w ZSRR zob. M. Heller, *Maszyna i śrubki. Jak hartował się człowiek sowiecki*, Warszawa 1989; H. Ermolaev, *Censorship in Soviet literature, 1917-1991*, Lanham 1997.

który zwiedzając Moskwę nie ma na celu zbadania jakiegoś wyspecjalizowanego tematu²⁷. Kompozycyjnie tekst publikacji dzieli się na dwie części, odpowiadające na dwa podstawowe pytania: „Czym jest Moskwa?” i „Jak poznać Moskwę?”. Pierwsza część rysuje obraz współczesnej stolicy: jej administracyjny i polityczny status, gospodarczą potęgę, życie społeczne i kulturalne, infrastrukturę. Objętościowo mniejsza druga część przewodnika proponuje przykładowe trasy zwiedzania, podaje konkretne wskazówki organizacji wycieczek, informacje kontaktowe i bibliografię dla potencjalnych moskwoznawców.

Po dłuższej przerwie, w 1937 r., w wydawnictwie Moskowskij Raboczij (Московский рабочий) ukazał się następny tekst dla podróżujących do Moskwy. Była to książka Władimira Długacza i Piotra Portugalowa pod tytułem *Zwiedzanie Moskwy. Przewodnik*²⁸. Publikacja ta odzwierciedla nowe realia w przestrzeni miejskiej miasta, mianowicie uruchomienie w 1935 r. pierwszych linii metra i stopniową realizację „stalinowskiego” planu rekonstrukcji stolicy. Treść przewodnika składa się z czterech rozdziałów. Pierwszy z nich przedstawia trasy zwiedzania Moskwy w trzy, pięć i dziesięć dni. Szlaki trzydniowe zawierają szczegółowe opisy każdego zabytku architektonicznego, ulicy czy budynku. Trasy pięciodniowe również są ukształtowane jako wycieczki „na papierze” i wprowadzają informacje o nowych zabytkach na rozszerzonych szlakach. Trasy dziesięciodniowe przedstawione są jako listy polecanych do zwiedzania miejsc bez szczegółowego ich opisanie. Drugi rozdział przewodnika ma charakter katalogu i podaje czytelnikowi dokładne informacje na temat muzeów miejskich i podmoskiewskich. Po kolei wylicza i krótko opisuje muzea „historyczno-rewolucyjne”, historyczne, artystyczne, muzea teatru i muzyki, książek dla dzieci i twórczości dziecięcej, nauk ścisłych, gospodarki narodowej i medyczne. Trzeci rozdział w analogiczny sposób opowiada o teatrach (operowych, baletowych, muzycznych i dramatycznych), salach koncertowych, kinoteatrach, parkach kultury i wypoczynku oraz obiektach sportowych (domach kultury fizycznej, boiskach, salach gimnastycznych, basenach, ośrodkach narciarskich, lodowiskach, aeroklubach). W czwartym rozdziale podano krótki słowniczek tłumaczący style architektoniczne oraz kontakty do biur turystycznych. Poza treścią przewodnika umieszczono reklamy i ogłoszenia. W latach 1938 i 1940 ukazały się ponowne edycje tej publikacji.

Pierwszy powojenny uniwersalny przewodnik po stolicy pojawił się dopiero w 1954 r. we wspomnianym wyżej wydawnictwie Moskowskij Ra-

²⁷ В. Паперный, *Культура Два...*, s. 7.

²⁸ В. Длугач, П. Португалов, *Осмотр Москвы Путеводитель*, Москва 1937.

boczij, w którym ukazało się później jeszcze kilka innych z analizowanych tutaj publikacji. Był to tekst zatytułowany *Po Moskwie*²⁹, przygotowany przez zespół autorów (pisarzy, naukowców, pracowników rady miejskiej, dziennikarzy) pod kierownictwem Jurija Rodionowa. Przewodnik zaczyna się od rozdziału *Moskwa – stolica naszej ojczyzny*, który skrótowo opowiada historię miasta od jego powstania do odbudowy po wojnie. Następny rozdział – *Zabytki architektoniczne* – szczegółowo prezentuje obiekty Kremla i podaje katalogowy opis zabytków (sporządzony chronologicznie: od czasów najdawniejszych, poprzez XIV-XIX w. do epoki radzieckiej). Rozdziały trzeci i czwarty publikacji stanowią przegląd pomników i historycznych miejsc stolicy, związanych z życiem wybitnych pisarzy, malarzy, artystów, muzyków i naukowców. Kolejne, objętościowo małe, rozdziały relacjonują osiągnięcia w gospodarce, rozwój infrastruktury miejskiej, teatrów, kin, muzeów, parków i ogrodów, wydawnictw, bibliotek, pałaców (domów) kultury, systemu ochrony zdrowia i wychowania fizycznego, sklepów, bazarów i restauracji. Tekst kończył się rozdziałem informacyjnym, zawierającym kontakty do urzędów, muzeów, teatrów, sal koncertowych i innych obiektów turystycznych. W roku 1958 ukazało się drugie, uzupełnione wydanie tego przewodnika, które od pierwszego różni się bardziej rozbudowanym rozdziałem informacyjnym i – gdzieś tam – zmienionymi tytułami podrozdziałów.

W roku 1957 ukazuje się kolejna pozycja wydawnictwa Moskowskiej Rabczij – przewodnik Al. Wołodina (pseudonim moskwoznawcy i dziennikarza Emmanuiła Dwinskigo) *Moskwa. Towarzysz turysty*³⁰. Wstępny rozdział przybliży czytelnikowi historię miasta od XII w. do momentu odzyskania przez Moskwę statusu stolicy 11 III 1918 r. Dalej przewodnik podaje krótkie informacje geograficzne i statystyczne dotyczące infrastruktury miejskiej. Trzeci rozdział poświęcono murom i zabytkom Kremla, ich historii i współczesnym funkcjom. Kolejne części publikacji zawierają katalogowe opisy poszczególnych kategorii obiektów: zabytków architektonicznych, pomników, muzeów i wystaw, uczelni i instytutów Akademii Nauk, teatrów, klubów i pałaców (domów) kultury, parków i ogrodów, obiektów sportowych, dworców, sklepów i bazarów, restauracji, hoteli, urzędów pocztowych. Każdy kolejny rozdział jest krótszy od poprzedniego: opisy zabytków i muzeów liczą po kilkadziesiąt stron, natomiast hotelom czy sklepom poświęcono po kilka stron. Na końcu książki znalazł się informator, podający kontakty do urzędów, plany tras turystycznych po centrum miasta i schematy linii komunikacji miejskiej. Następne wydania przewodnika *Moskwa. Towarzysz*

²⁹ *По Москве. Краткий путеводитель*, ред. Ю. Родионов, Москва 1954.

³⁰ Э. Двинский, *Москва. Спутник туриста*, Москва 1957.

turyści wyszły drukiem w 1961 i 1964, różniąc się od tekstu z 1954 r. zaktualizowanymi statystykami i informatorem.

W tym samym roku w Państwowym Wydawnictwie Literatury Geograficznej (Государственное издательство географической литературы) po raz pierwszy opublikowano rekordzistę pod względem wznowień. Chodzi o pracę Iwana Miaczina zatytułowaną *Moskwa. Krótki przewodnik*³¹, która po 1957 r. ukazała się także w latach 1959, 1961, 1964, 1967, 1973 i 1976. Przewodnik proponuje czytelnikowi dziewięć rozdziałów-tras po stolicy ZSRR: *Kreml, Plac Czerwony, Główne place Moskwy, Na Wzgórzach Lenińskich, Wystawy, Główna magistrala, Centralny Stadion im. W. Lenina, Pierścień Sadowy, Metro Moskiewskie im. W. Lenina*. Na każdym z tych szlaków wskazano i opisano kluczowe zabytki architektoniczne i gmachy administracyjne. Końcowy rozdział zawiera krótkie informacje i kontakty do urzędów oraz obiektów kulturalnych. W ponownych edycjach przewodnika I. Miaczina niezmiennymi pozostają pierwsze rozdziały, czyli narracja o Kremlu i Placu Czerwonym, natomiast drobnym zmianom ulega liczba i kształt prezentowanych w kolejnych rozdziałach tras turystycznych po Moskwie. Przykładowo, przewodnik z roku 1966 dodaje szlak *Z Kremla do Kuncewa*, a także wydłuża trasy po wystawach i głównych placach stolicy. Poza tym w późniejszych wydaniach tego wademekum czarno-białe ilustracje zmieniono na kolorowe.

W 1957 r. Wydawnictwo Ministerstwa Gospodarki Komunalnej RSFR (Издательство Министерства коммунального хозяйства РСФСР) publikuje *Krótki przewodnik po Moskwie*³² autorstwa A. Kowaliowa. Jego treścią jest opis 11 tras turystycznych: po Kremlu, Placu Czerwonym, centrum miasta, Pierścieniu Bulwarowym i Sadowym, do Stadionu im. Lenina, dzielnicy Krasnaja Priesnia, po parkach i w metrze. Prowadząc czytelnika przez miasto, przewodnik zestawia historię i teraźniejszość moskiewskich ulic, placów, budynków i zabytków. Na końcu książki znajduje się krótki informator pod tytułem *Jak dojadę*, z wykazem linii komunikacji miejskiej i podmiejskiej. Ponowne wydanie publikacji ukazało się w roku 1963. Wraz ze zmianą tytułu na *Przewodnik po Moskwie* doszło do modyfikacji treści książki: na początku tekstu autor dodał obszernie wprowadzenie poświęcone historii Moskwy i jej rozwojowi przemysłowemu i kulturalnemu. Ponadto przekonstruowane zostały trasy zwiedzania stolicy za wyjątkiem Kremla i Placu Czerwonego.

W 1958 r. Wydział Kultury Komitetu Wykonawczego Rady Miejskiej Moskwy (Главное управление культуры Исполкома Моссовета) i Moskiewskie Miejskie Biuro Turystyczne (Мосгорэкскурсбюро) przygotowa-

³¹ И. Мячин, *Москва. Краткий путеводитель*, Москва 1957.

³² А. Ковалев, *Краткий путеводитель по Москве*, под ред. П.И. Шемонаева, Москва 1957.

ły krótki informator *Wycieczki po Moskwie*³³. Przewodnik ten jest spisem szlaków turystycznych (pieszych i autobusowych) proponowanych przez to biuro wraz z wykazem zwiedzanych miejsc i krótkim opisem każdej trasy. Oferta zaczyna się od szlaków poświęconych tematowi „historyczno-rewolucyjnym”: życiorysom Włodzimierza Lenina, Feliksa Dzierżyńskiego, Michaiła Kalinina i innych działaczy rewolucyjnych; miejscom krwawych starć w grudniu 1905 i październiku 1917 r.; moskiewskiemu oddziałowi Komunistycznego Związku Młodzieży, konstytucji ZSRR. Oprócz tego tematy wycieczek obejmują historię miasta, jego architekturę i urbanistykę, moskiewską twórczość wybitnych pisarzy i malarzy. Dodatkowo informator podaje listę muzeów stolicy, ich adresy i godziny otwarcia.

W 1963 r. rosyjski historyk sztuki i moskwoznawca Michaił Iljin w wydawnictwie Iskusstwo (Искусство) publikuje swój pierwszy przewodnik pod tytułem *Moskwa*³⁴. Kompozycyjnie tekst ten składa się ze wstępu i siedmiu rozdziałów-tras po stolicy ZSRR. Rozbudowane wprowadzenie omawia historię Moskwy i jej statusu administracyjnego. Następujące po nim rozdziały przedstawiają szlaki zwiedzania Kremla, starego miasta, przedmieść dawnej stolicy, Moskwy epoki klasycyzmu, stolicy na przełomie XIX i XX w. oraz Moskwy w czasach radzieckich. Ze względu na zainteresowania profesjonalne, w tych wycieczkach M. Iljin redukuje opis przestrzeni miejskiej do architektonicznych opisów podanych tras.

Kolejne uniwersalne wademekum po Moskwie pojawia się w roku 1966. Moskowskij Raboczij wydaje pracę *Witaj, Moskwo!* pod redakcją A. Janczuka³⁵. Przewodnik zaczyna się od obszernego wstępu, który podkreśla stołeczny status miasta i jego znaczenie dla całego kraju. Pierwszy rozdział tekstu poświęcono statystykom z życia Moskwy i moskwian (liczba parków, studentów, ilość wypitej wody *per capita* itd.). Kolejna część, zatytułowana *Obejrzyjcie nasze miasto* nakreśla plan zwiedzania Moskwy w trzy dni i skrupulatnie opisuje każdy z wybranych zabytków, muzeów czy pomników. Końcowy rozdział podaje praktyczne informacje dla turysty: adresy, telefony kontaktowe, godziny otwarcia restauracji, dworców, teatrów, szpitali.

W 1966 r. ukazuje się przewodnik E. Dwinskiego *Chodząc po Moskwie*³⁶. Pierwszy jego rozdział, *Spacer po Moskwie*, zaczyna się od przeglądu statystyk, po czym omawia historię przebudowy Moskwy w latach 30. XX w. i jej rozwoju przemysłowego. Dopiero po tym wprowadzeniu przewodnik przedstawia 12 tras po mieście. Wyjątkowość tekstu Dwinskiego polega na tym, że pierwsze miejsca na liście wycieczek oddano Wzgórzom Leninow-

³³ *Экскурсии по Москве. Краткий справочник*, Москва 1958.

³⁴ М. Ильин, *Москва: Путеводитель*, Ленинград 1963.

³⁵ *Здравствуй, Москва!*, ред. А. Янчук, Москва 1966.

³⁶ Э. Двинский, *Я шагаю по Москве. Путеводитель для туриста*, Москва 1966.

skim, dzielnicy południowo-zachodniej i prospektowi Leninowskiemu. Tradycyjnie czołowy Kreml znajduje się na czwartej pozycji, po czym opisano zabytki historyczno-architektoniczne, Plac Czerwony, Kitaj-Gorod, prospekt Marksa, ulicę Gorkiego, Pierścień Bulwarowy i pomniki. Kolejne cztery rozdziały przewodnika mają charakter katalogów i zawierają krótkie opisy muzeów i wystaw, teatrów, akademii i uczelni, parków i obiektów sportowych. W szóstym rozdziale Dwinski przytacza schematy zwiedzania Moskwy w jeden, trzy i 12 dni, a w ostatnim, zatytułowanym *Gdzie, jak, dokąd, kiedy, kto?* informuje czytelników o hotelach, restauracjach, sklepach, urządach pocztowych, dworcach i komunikacji miejskiej.

W 1969 r. tenże autor publikuje przewodnik *Moskwa od A do Z*³⁷. We wstępnej części E. Dwinski pokazuje historyczne zmiany zachodzące w przestrzeni Moskwy i opowiada o przyszłości miasta i planach jego rozwoju. W poszczególnych rozdziałach, rozmieszczonych – nie do końca zresztą konsekwentnie – według porządku alfabetycznego, zaprezentowano obiekty miejskie podzielone na kategorie: *Po miejscach leninowskich, Kreml, Zabytki historyczne i architektoniczne, Muzea i wystawy, Teatry i sale koncertowe, Odpoczynek i sport*. Przewodnik ma dodatkową część ze statystykami dotyczącymi gospodarki, nauki i kultury stolicy. W przedostatnim rozdziale *Spacery po Moskwie* podano mapki tras zwiedzania miasta (przede wszystkim Kremla, Placu Czerwonego i Kitaj-Gorodu, centralnych ulic i placów). *Moskwa od A do Z* kończy się katalogowymi opisami zabytków na przedmieściach stolicy oraz krótkim informatorem zawierającym kontakty do hoteli, sklepów, dworców i restauracji. W 1976 r. wznowiono wydanie tego przewodnika z odświeżonymi informacjami.

Kolejnym wademekum była publikacja Siergieja Frołkina *Dla gościa Moskwy*³⁸, która ukazała się w roku 1969. Przewodnik ten ma strukturę eklektyczną. Zaczyna się od przedstawienia dwóch szlaków turystycznych – po Kremlu i Placu Czerwonym. Następnie zamieszczono rozdział poświęcony toponimice Moskwy. Kolejne dwie części opowiadają o rozwoju przemysłowym i nowych budowach stolicy. Dalej w poszczególnych rozdziałach opisano różne kategorie obiektów miejskich: budynki powstałe w czasach radzieckich, zabytki architektoniczne, muzea i wystawy, teatry, rzeki i parki oraz arterie komunikacyjne miasta. Ostatni rozdział *Stolica kroczy ku przyszłości* prezentuje urbanistyczne perspektywy Moskwy.

W tymże roku ukazała się *Moskwa. Krótki przewodnik*³⁹ pod redakcją Artiemija Tichonrawowa. Treścią tego wademekum jest 11 szczegółowo

³⁷ Э. Двинский, *Москва от А до Я. Спутник туриста*, Москва 1969.

³⁸ С. Фролкин, *Гостю Москвы. Краткий путеводитель*, Москва 1969.

³⁹ А. Тихонравов, *Москва. Краткий путеводитель*, ред. Л. Вудяк, Москва 1969.

opisanych tras po Moskwie, w tym po Kremlu, Placu Czerwonym, Kitaj-Gorodzie, Pierścieniu Bulwarowym i Sadowym, a także szlaki wiodące od centrum miasta do Stadionu na Łuźnikach, Wzgórz Leninowskich, parku Sokolniki czy dzielnicy Kuncewo. Ostatni rozdział zatytułowany *Wczoraj i dzisiaj* nakreśla planowane budowy w stolicy. Ponowne wydanie z roku 1974 wzbogaca się o prezentację nowo powstałych gmachów.

W 1971 r. ukazuje się kolejny krótki przewodnik E. Dwinskiego pod tytułem *Moskwa*⁴⁰. Struktura i treść tej książki w znacznym stopniu wzorują się na wydanej w 1966 r. pracy *Chodząc po Moskwie*. W pierwszym rozdziale *Moskwa dziś i jutro* Dwinski omawia statystyki, historię przebudowy w latach 30. XX w. Moskwy, jej potęgę przemysłową i naukową. Drugi rozdział, zatytułowany *Spacery po Moskwie*, proponuje 19 tras po stolicy. Lista szczegółowo opisanych wycieczek zaczyna się od Kremla i Placu Czerwonego, po których przedstawiono Kitaj-Gorod, prospekt Marksa oraz inne ulice w centrum Moskwy. Czwarty rozdział przybliży czytelnikom muzea i wystawy stolicy, a piąty – ofertę wypoczynkową i rozrywkową: parki, obiekty sportowe, teatry i sale koncertowe, w tym proponujące repertuar dla dzieci. Ostatnia część *Gdzie, jak, dokąd, kiedy, kto?* powtarza i aktualizuje informacje z przewodnika *Chodząc po Moskwie*.

W roku 1975 wydano książkę *Z przewodnikiem po Moskwie*⁴¹. Jej autorzy, Fiodor Kurlat i Jurij Sokołowski, tradycyjnie zaczynają publikację od wstępnej narracji o bohaterskiej przeszłości i współczesnym statusie miasta. Dalej prezentują czytelnikom kilkadziesiąt tras turystycznych po stolicy ZSRR. Pierwszy rozdział przewodnika cechuje się dokładnością opisów i przedstawia zabytki na trasach po centrum miasta – na Kremlu, Placu Czerwonym, Kitaj-Gorodzie i prospekcie Marksa. Kolejne dwa rozdziały przedstawiają zabytki i ciekawostki na szlakach turystycznych w granicach Pierścienia Sadowego i obwodnicy (przeważnie szlak turystyczny biegnie wzdłuż wybranej ulicy, prospektu czy szosy). Ostatni rozdział poświęcono trasom na przedmieściach Moskwy. W 1980 r. miało miejsce ponowne wydanie przewodnika, które różni się od pierwszego wprowadzeniem do treści tematu XXII Letnich Igrzysk Olimpijskich zorganizowanych w tym roku w Moskwie – tzn. wzbogaceniem proponowanych tras o nowe obiekty sportowe.

Rok później (1976), S. Frołkin publikuje swój drugi przewodnik po Moskwie. Nowa praca nosi tytuł *Spotkanie z Moskwą. Krótki przewodnik*⁴² i zaczyna się od cytatu z przemówienia Leonida Breżniewa o przekształceniu stolicy w idealne miasto komunistyczne. Jak poprzedni przewodnik napisany

⁴⁰ Э. Двинский, *Москва. Краткий путеводитель*, Москва 1971.

⁴¹ Ф. Курлат, Ю. Соколовский, *С путеводителем по Москве*, Москва 1975.

⁴² С. Фролкин, *Встреча с Москвой: Краткий путеводитель*, Москва 1976.

przez Frołkina, i ten jest eklektyczny. Pierwsze jego rozdziały – *Miasto-robotnik*, *Miasto-bohater* i *Zostając przykładem dla kraju* – opowiadają historię stalinowskiej przebudowy i rozwoju Moskwy oraz uwypuklają wygodę życia we współczesnej stolicy. Kolejne części przedstawiają opisy różnych obiektów miejskich połączonych w kategorie: miejsca „leninowskie”, Plac Czerwony, Kreml, zabytki architektoniczne, pomniki, teatry, muzea, drogi i ulice, rzeki i parki. W ostatnich rozdziałach przewodnika S. Frołkin podaje dziesięć schematów wycieczek po Moskwie i kontakty do muzeów, teatrów, hoteli i dworców.

Także w 1976 r. wydano przewodnik Władimira Trofimowa *Moskwa. Przewodnik po dzielnicach*⁴³. Krótki tekst wstępny opowiada o trosce Komunistycznej Partii ZSRR o miasto i jego mieszkańców. Dalej przewodnik po kolei portretuje każdą z 30 dzielnic stolicy, zaczynając od centralnych i kończąc Zielenogradem za obwodnicą Moskwy. Rozdziały mają podobną strukturę: zaczynają się od krótkiej notki o danej dzielnicy i informacji statystycznych, po czym gruntownie opisują obiekty miejskie podzielone na trzy kategorie – pamiętne miejsca „leninowskie”, punkty związane z życiem wybitnych postaci oraz zabytki architektoniczne. Ponowne wydanie przewodnika z roku 1981 poszerzone zostaje o prezentację nowych obiektów w granicach każdej z dzielnic.

Od roku 1978 zaczynają się w Moskwie intensywne przygotowania do wspomnianych XXII Letnich Igrzysk Olimpijskich. W związku z tym intensyfikują się prace nad przewodnikami i innymi publikacjami przeznaczonymi dla turystów.

Historyk i moskwoznawca Jurij Fiedosiuk wydaje przewodnik *Promienie od Kremla*⁴⁴. Za klucz do konstruowania tekstu posłużył autorowi koncentryczny układ urbanistyczny Moskwy, w którym ulice promieniście rozchożą się z Placu Czerwonego i Kremla. Następnie poszczególne rozdziały przewodnika poświęcono „radialnym drogom” (ulicom, prospektom) wiodącym od centrum miasta do jego peryferii. J. Fiedosiuk pokazuje najważniejsze zabytki i nowe budynki na każdym ze szlaków, przybliżając czytelnikom ich historie i stan obecny.

W latach 1978-1979 ukazuje się seria sześciu przewodników E. Dwiniskiego zatytułowana *Trzy godziny w Moskwie*⁴⁵. Treścią każdej z tych publikacji jest wycieczka do Placu Czerwonego zaczynająca się przy jednym z dworców stolicy. Jako pierwszy pojawił się tekst prowadzący czytelnika od Dworca Białoruskiego do Placu Czerwonego, po czym „wydano” trasy

⁴³ В. Трофимов, *Москва: путеводитель по районам*, Москва 1976.

⁴⁴ Ю. Федосюк, *Лучи от Кремля. Путеводитель*, Москва 1978.

⁴⁵ Э. Двинский, *Три часа в Москве*, Москва 1978-1979.

od Placu Komsomolskiego (przy którym znajdują się dworce Leningradzki, Kurski i Jarosławski), a także od dworców Ryskiego, Kijowskiego, Kurskiego i Paweleckiego. E. Dwinski drobiazgowo opisuje ulice, domy i zabytki, zestawiając ich historię i współczesność.

W 1979 r. opublikowano też książkę *10 szlaków po Moskwie*⁴⁶ autorstwa archeologa Aleksandra Wekslera. Wstęp do tego przewodnika został napisany przez moskwoznawcę Jurija Aleksandrowa i przedstawia retrospektywę przewodników po Moskwie. Dalej, zgodnie z tytułem, wademekum prezentuje czytelnikom dziesięć starannie opisanych wycieczek po stolicy ZSRR: jako pierwsze na tej liście znajdują się Kreml i Plac Czerwony, reszta szlaków prowadzi wzdłuż głównych ulic stolicy.

Tuż przed igrzyskami olimpijskimi pojawia się przewodnik *Moskwa-80*⁴⁷, napisany przez zespół autorów: I. Miaczina, Ałłana Staroduba i Borisa Smirnowa. Sposób organizacji tego wademekum jest unikatowy, przedstawia bowiem dwupoziomową (również w wizualnym planie) tekstową strukturę. Jedna z części, zatytułowana *Główne miasto kraju*, jest poświęcona przestrzeni Moskwy i praktycznie nie zawiera wzmianek o olimpiadzie; inna – *Witaj, święto sportu i pokoju!* – jest wyjątkowo „olimpijska”, tzn. skupiając się na encyklopedycznym informowaniu czytelnika o historii ruchu olimpijskiego i sportowych tradycjach ZSRR, w mniejszym stopniu odnosi się do narracji o stolicy. Początkowe rozdziały o Moskwie poświęcono Kremlowi i Placowi Czerwonemu. Dalej opowiadanie o stolicy zrealizowano w trybie „kategorialnym” – przewodnik po kolei opisuje różne klasy obiektów: pamiętne miejsca „leninowskie”, pomniki, zabytki architektoniczne, muzea, wystawy, teatry, sale koncertowe, parki, biblioteki, sklepy i inne. Ostatni rozdział pod tytułem *Moskwa na progu XXI w.* jest narracją o przyszłości miasta i realizacji nowego planu jego rozwoju.

W tym samym czasie w wydawnictwie Płaneta (Издательство Планета) ukazuje się fotoprzewodnik *Moskwa*⁴⁸, opracowany pod redakcją Władimira Czernowa. Po gruntownym wstępie na temat historii stolicy autorzy proponują czytelnikowi kilka rozdziałów opowiadających i pokazujących najciekawsze miejsca stolicy. Na czele listy atrakcji moskiewskich znajdują się Kreml i Plac Czerwony. Dalej przewodnik opisuje i wizualizuje sportową infrastrukturę Moskwy. Kolejne rozdziały poświęcono muzeom i zabytkom architektonicznym, teatrom oraz „Wystawie Osiągnięć Gospodarki Narodowej ZSRR”. W ostatniej części zamieszczono krótki informator (adresy, telefony) oraz zdjęcia z hoteli, sklepów i restauracji.

⁴⁶ А. Векслер, *10 маршрутов по Москве*, Москва 1979.

⁴⁷ И. Мясин, А. Стародуб, Б. Смирнов, *Москва-80. Олимпийский путеводитель*, Москва 1980.

⁴⁸ *Москва. Фотопутеводитель*, ред. В. Чернов, Москва 1980.

W 1982 r. opublikowano kolejny przewodnik I. Miaczina pod tytułem *Place i ulice Moskwy*⁴⁹. Autor zaczyna od zwyczajowo rozbudowanego wstępu, przybliżającego turystom dzieje stolicy. Spis treści wydawnictwa zawiera 37 rozdziałów, opowiadających o ważniejszych ulicach i placach Moskwy oraz pałacach na jej przedmieściach. I. Miaczin nie redukuje przestrzeni miasta do zabytków historycznych i często prezentuje architekturę radziecką. Zakończenie przewodnika krótko raportuje o „wielkich sukcesach i jaskrawych perspektywach”⁵⁰ stolicy ZSRR.

Rok później nowy przewodnik po stolicy wydaje Jurij Fedosiuk. Praca ta, zatytułowana *Moskwa w Pierścieniu Sadowym*⁵¹, skupia się na prezentacji centralnych części stolicy. W pierwszym rozdziale autor skrupulatnie opisuje Kreml i jego otoczenie. Drugi rozdział przedstawia 33 ulice-promienie wybiegające z Placu Czerwonego i jego okolic. Na trzecią część składają się prezentacje każdego z 12 bulwarów w Pierścieniu Bulwarowym. Przewodnik wydano ponownie w 1991 r.

We wspomnianym wydawnictwie Płanieta w 1984 r. pod redakcją Piotra Akajomowa ukazuje się *Po Moskwie*⁵² – publikacja określona przez edytora jako „fotoprzewodnik”. Wademekum to przedstawia czytelnikowi siedem wizualnych (fotograficznych) wycieczek po mieście. Zdjęciom towarzyszą tutaj komentarze autora na temat historii i wartości kulturowej zobrazowanych miejsc i obiektów. Wśród proponowanych turystom tras znalazły się: Kreml, prospekt Marksa, ulica Gorkiego, prospekt Kalinina, ulica Wołchonka, ulica Dzierżyńskiego i rzeka Moskwa. Przewodnik ukazał się ponownie w 1986 r.

Dążąc do podsumowania obszernej literatury informacyjnej na temat Moskwy, I. Miaczin w 1985 r. publikuje pracę *Nasza Moskwa*⁵³. Jej celem jest, według autora, krótka i jednocześnie wyczerpująca prezentacja stolicy. Ze względu na tak uniwersalne zadanie, Miaczin zaczyna od rozdziału pod tytułem *Na czele państwa*, w którym opowiada historię Moskwy, skupiając się na jej walce z wrogiem w czasie „Wielkiej Wojny Ojczyźnianej”, następnie opisuje infrastrukturę miasta, charakteryzuje jego dzielnice, podkreśla potencjał naukowy i portretuje młode pokolenie moskwiaków. Drugi rozdział zatytułowany *Zwiedzanie* prezentuje Kreml i Plac Czerwony, a także różne kategorie obiektów miejskich: pamiętne miejsca „lenińskie” i historyczno-rewolucyjne, zabytki architektoniczne, obiekty sportowe, muzea, wystawy, teatry, sale koncertowe, kinoteatry, parki

⁴⁹ И. Мясин, *Площади и улицы Москвы*, Москва 1982.

⁵⁰ Тамże, s. 461.

⁵¹ Ю. Федосюк, *Москва в кольце Садовых: путеводитель*, Москва 1983.

⁵² *По Москве. Фотопутеводитель*, ред. П. Акаемов, Москва 1984.

⁵³ И. Мясин, *Наша Москва: путеводитель*, Москва 1985.

i ogrody, biblioteki. W ostatnim rozdziale omówiono muzea na przedmieściach Moskwy. Tekst przewodnika kończy narracja o przyszłym rozwoju miasta w ramach realizacji tzw. „Generalnego Planu Rozwoju Moskwy”, przyjętego w 1971 r.

Wydany w 1986 r. przewodnik E. Dwinskigo *Pierścienie i promienie Moskwy*⁵⁴ zachowuje eklektyczność struktury, właściwą poprzednim pracom tego autora. Po tradycyjnej wstępnej narracji historycznej Dwinski przechodzi do przedstawienia Moskwy radzieckiej, jej rozwoju, przemysłu, nauki, kultury i sztuki. Kolejne 25 rozdziałów opisuje poszczególne fragmenty przestrzeni miejskiej stolicy: Kreml, Plac Czerwony, prospekt Marksa i centralne place, dzielnicę Zamoskworieczie, Pierścień Bulwarowy i Sadowy oraz bardziej oddalone od centrum ulice, dzielnice czy place.

W tym samym roku ukazała się publikacja J. Aleksandrowa *Moskwa. Dialog przewodników*⁵⁵. Pierwszy rozdział tej książki jest rozprawą na temat genezy przewodnika moskiewskiego, opisującą wszystkie znane publikacje tego typu począwszy od XVI w. Drugi rozdział autor poświęca kwestii przebudowy i rozwoju Moskwy w czasach radzieckich. Każdy z kolejnych rozdziałów opisuje wybrany szlak po mieście: Kreml, Plac Czerwony, Kitaj-Gorod, place centralne, Zamoskworieczie, prospekt Lenina, trasę Arbat-Kryłatskoje, ulicę Gorkiego, dzielnice południowo-zachodnie i Pierścień Sadowy. Dodatkiem do tekstu przewodnika jest krótki słowniczek terminów architektonicznych, oraz indeksy osobowy i przedmiotowy.

W 1987 r. wydano przewodnik S. Frołkina *Moskwa*⁵⁶. W rozdziale wstępnym autor przedstawia dzieje radzieckiej stolicy, jej rekonstrukcję i odbudowę powojenną, współczesne życie mieszkańców. Kolejne części przybliżają podróżnikom przestrzeń miasta. Frołkin proponuje zacząć zwiedzanie Moskwy od spaceru po Kremlu i Placu Czerwonym. Dalej w poszczególnych rozdziałach opisuje różne kategorie obiektów miejskich: budynki powstałe w czasach radzieckich, zabytki architektoniczne, ulice, muzea i wystawy, teatry, pomniki, a także rzeki i parki. Na końcu przewodnika zamieszczono krótki informator z wykazem adresów i telefonów kontaktowych, pomocnych w organizacji wizyty w stolicy.

Ostatnim radzieckim uniwersalnym przewodnikiem po Moskwie jest tekst F. Kurlata *Moskwa od centrum do przedmieść*⁵⁷, wydany w 1989 r. Fragment wstępny ukazuje kluczową rolę miasta w życiu ZSRR. Siedem rozdziałów wademekum przedstawia trasy turystyczne, w organizacji których przyjęto zasadę topograficzną: prowadzą one po Kremlu i Placu Czer-

⁵⁴ Э. Двинский, *Кольца и радиусы Москвы*, Москва 1986.

⁵⁵ Ю. Александров, dz. cyt.

⁵⁶ С. Фролкин, *Москва. Краткий путеводитель*, Москва 1987.

⁵⁷ Ф. Курлат, *Москва от центра до окраин. Путеводитель*, Москва 1989.

wonym, historycznym centrum miasta, dzielnicach południowo-zachodnich, zachodnich i północno-zachodnich, północnych, wschodnich, południowo-wschodnich i południowych. Autor zestawia przeszłość Moskwy z jej współczesnością, opisując zabytki historyczne i nowe obiekty wybudowane w czasach radzieckich.

Jak z powyższej analizy wynika, nawet dość lakoniczne i pobieżne przedstawienie 34 radzieckich przewodników może wskazać na tendencje i transformacje zachodzące w obrębie tego typu tekstów. Po pierwsze, należy odnotować, że referencyjność przewodników – ich „zakotwiczenie” w opisywanej przestrzeni – jest źródłem szablonowości struktury analizowanych publikacji. Większość autorów radzieckich przewodników po Moskwie korzysta z podobnych schematów prezentacji przestrzeni miasta – dzieli ją na kategorie funkcjonalne czy układu w szlaki. Podstawą łączenia obiektów miejskich w trasy turystyczne najczęściej jest koncentryczny układ urbanistyczny Moskwy: rozchodzące się od Kremla ulice-promienie czy poprzeczne ulice-pierścienie. Znacznie rzadziej autorzy przewodników kształtują trasy wycieczek, i odpowiednio rozdziały, w oparciu o czas podróży – przykładem są teksty W. Długacza i P. Portugalowa *Zwiedzanie Moskwy z 1937 r.* oraz Dwinskigo *Trzy godziny w Moskwie* (1978-1979). Elementem niezmiennym w strukturze większości przedstawionych przewodników jest rozbudowany wstęp, opowiadający historię Moskwy i jej rozwoju gospodarczego. Począwszy od lat 70. XX w. taka narracja retrospektywna uzupełniana jest przez narrację prospektywną – większość przewodników kończy się opowiadaniem o planach przyszłej rozbudowy miasta, głosząc przy tym ideologicznie nacechowane oficjalne komunikaty. Po drugie, mamy do czynienia z dość wyraźnym zanikaniem synkretyczności gatunku. Podczas gdy pierwsze radzieckie wademeka są tekstami, w których współwystępują trasy turystyczne, informatory i ogłoszenia, przewodniki z lat późniejszych znacznie redukują część informacyjną i wykreślają reklamy ze swojej struktury. Taka transformacja odzwierciedla zmiany w społeczno-kulturowym kontekście funkcjonowania przewodników. Pierwsze wydania z lat 20. XX w. ukazywały się w warunkach NEP-u, czyli gospodarki w znacznym stopniu rynkowej, a więc mogły służyć jako przestrzeń do zamieszczania reklam i ogłoszeń – w tych publikacjach podobne teksty są ważną częścią przewodnika, bowiem prowadzą podróżującego do sklepów czy obiektów usługowych. Od początku lat 30., w warunkach zmonopolizowania przez państwo wielu obszarów życia społecznego, obserwujemy stopniowe ograniczenie różnorodnych tekstów reklamowych do ogłoszeń zakładów państwowych, aż do ostatecznego zanikania reklamy w przewodnikach powojennych.

Bibliografia

- Александров Ю., *Диалог путеводителей*, 2-е перераб. и доп. изд., Москва 1985.
- Датнова Г., *Справочники и путеводители по Москве: сводный каталог*, Москва 1995.
- Encyklopedia Powszechna*. T. 26: *Ula-Wikaryusz*, Warszawa 1867.
- Ermolaev H., *Censorship in Soviet literature, 1917-1991*, Lanham 1997.
- Heller M., *Maszyna i śrubki. Jak hartował się człowiek sowiecki*, Warszawa 1989.
- Паперный В., *Культура Два*, 4-е изд., Москва 2016.
- Sadowski J., *Między Pałacem Rad i Pałacem Kultury. Studium kultury totalitarnej*, Kraków 2009.
- Uniwersalny słownik języka polskiego*. T. 3: *P-Ś*, pod red. S. Dubisza, oprac. haseł A. Grzegółka-Maciejewska, red. tomu L. Drabik, E. Sobol, Warszawa 2003.